

Osmanlı Şirket Kültürü: XVI-XVII. Yüzyıllarda Mudârebe Uygulaması

Fethi Gedikli,

İz Yayıncılık, İstanbul 1998, 296 sayfa.

İslâm ticaret hukuku ile ilgili konular, özellikle İslâm ekonomisi alanındaki teorik tartışmalar ve bunun bankacılık, sigortacılık gibi alanlardaki uygulamalarının da etkisiyle son zamanlarda artan bir ilgi görmektedir. Ancak, konunun teorik yönü daha çok fıkıh kitaplarında yer alan ahkâm çerçevesinde tartışılarak ortaya konulmaya çalışılmaktadır. Bunun ötesinde, fıkıh kitaplarındaki ahkâmın uygulamaya nasıl yansıdığı konusunu tespite yönelik araştırmalar ise nisbeten yenidir. Bu anlamda ortaya konulan ve İslâm hukukunun prensipleri çerçevesinde işleyen muhtelif şirket modelinin uygulama alanları ile ilgili tarihi bilgilerimiz oldukça sınırlıdır. Osmanlı bağlamında düşündüğümüzde, konu zengin arşiv kaynaklarının mevcudiyetine rağmen bugüne kadar ilim çevrelerinden hak ettiği ilgiyi görmemiştir. Bu açıdan bakıldığında Fethi Gedikli tarafından ortaya konulan çalışma, doğrudan arşiv kaynaklarından hareketle Osmanlı ticarî hayatı ve şirket hukuku alanındaki uygulamanın ortaya çıkarılması açısından önemli bir adım teşkil etmektedir.

Yazarın doktora tezini esas alan ve Osmanlı şirket kültürü başlığıyla sunulan eser, konuyu doğrudan uygulamayı yansıtan şer'iyeye sicillerinden ve kayıtlardan hareketle ele aldığı için kendi sahasına önemli bir katkı oluşturmaktadır. Girişle birlikte dokuz bölümden oluşan eser, alt başlığında da belirtildiği gibi, doğrudan mudârebe'nin Osmanlı ticari hayatındaki uygulamasını tespite çalışmaktadır.

Eserin girişinde konunun 1950'lerden sonra gündeme gelen İslâm bankacılığı ile ilişkisi kurularak faizsiz bankacılık uygulamaları açısından mudârebenin önemi vurgulanmakta ve Batı'da yaygın bir finans şekli olan risk sermayesi ile mudârebe arasındaki benzerliklere işaret edilmektedir. Araştırmanın kaynakları nazariyat ve uygulamaya ait kaynaklar şeklinde bir ayırma tabi tutularak tanıtılmaktadır. Burada nazariyatla ilgili kaynaklar arasında sayılan fetva mecmualarının, fonksiyonları açısından değerlendirildiğinde konunun teorisinden ziyade uygulama yönüne yakın bir konumda bulunduğu hususu dikkate alınarak uygulamaya ilişkin kaynaklar arasında sayılması belki daha uygun olabilirdi. Yine de, kaynaklar arasında sayılması, bugüne kadar araştırmacıların gerektiği kadar ilgi göstermediği fetva mecmualarının gündeme getirilmesi açısından önemlidir.

Giriş kısmında bir başka konu olarak şirket kurumunun tarihçesi verilmektedir. Bu çerçevede Yahudiler'de, Romalılar'da, Cahiliye dönemi Araplar'ında ve Bizans'taki şirketler hakkında bilgi verildikten sonra İslâm hukukunda şirketler başlığı altında özet bilgi verilmekte, bunu takiben de mudârebe kurumunun tarihçesi ayrıntılı bir şekilde anlatılmaktadır. Verilen bilgiler oldukça faydalı olmakla beraber zikredilen konularda bu kadar ayrıntıya girilmesi kitabın bütünlüğü açısından zaid gibi gözükmektedir. Dolayısıyla zihni bütünlük açısından şirket kurumu hakkında verilen bilgilerin birkaç paragrafta özetlenmesi ve konuyla ilgili çalışmalara işaret edilmesinden sonra doğrudan mudârebe kurumunun tanıtımına girilmesi tercih edilmeliydi.

Eserin sonraki bölümlerinde mudârebe akdinin tanımı, kaynaklardaki yeri, diğer akitlerle ilişkisi, Osmanlı ticarî hayatında şirketlerin yeri ve mudârebe, akdin kuruluşu, sermaye ve kâr unsurları, hükümleri, akdin sona ermesi ve mudârebe sermayesinin helak olması gibi hususlar ayrıntılı olarak tahlil edilmekte ve bütün bu hususlarla ilgili tespit edilen örnek belgeler tahlil edilmektedir. Verilen örneklerden mudârebenin Osmanlılar tarafından çok iyi bilindiği ve ticarî ilişkilerde yaygın bir şekilde uygulandığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu çalışmada varılan sonuçlar, mudârebenin Osmanlılar tarafından bilinmediği ve uygulanmadığı şeklindeki iddiaların temelsizliğini net bir şekilde ortaya koymaktadır.

Örneklerin şer'iyeye sicillerinden seçilmesi uygulamanın doğrudan tespiti açısından önemlidir. Bu açıdan siciller Osmanlı gündelik hayatı ile ilgili ulaşabileceğimiz en ayrıntılı malzemeyi ihtiva etmektedir. Dolayısıyla bu eserde Galata sicilleri üzerinde ve mudârebe konusunda yapılan incelemenin farklı bölge ve tarihler için değişik konularda tekrarlanması ve mevcut malzemenin ortaya çıkarılarak tahlil edilmesi, pek çok konuda zengin mâlumata ulaşılmasını sağlayacaktır.

Burada vurgulanması gereken bir husus, ister mudârebe ister bir başka şirket türü olsun, herhangi bir uygulamaya gereğinden fazla önem atfedilmesinin doğru olmadığıdır. Günümüzde faizsiz bankacılık adı altında yapılan faaliyetler için teorik temeli teşkil eden mudârebe akdinin, uygulamada finans kurumlarının fon kullandırma işlemlerinde murabaha vb. işlemlere göre %5-10 gibi sembolik bir paya sahip olduğu görülmektedir. Aynı şekilde Osmanlılar'ın geliştirdiği bir kurum olan para vakıflarının da mudârebe ile işletilmesi öngörüldüğü halde uygulamada muamele-i şer'iyeye denilen bir işlem türünün yaygınlık kazanması dikkat çekicidir. Bu açıdan, mudârebenin yanında diğer şirket türleri ve finansman usullerinin de araştırılması, böylece yapılacak mukayeselere zemin hazırlanması gerekmektedir. Ancak bu suretle daha kapsamlı değerlendirmeler yapılabilecek ve sağlıklı sonuçlara ulaşılacaktır. Üzerinde durulması gereken diğer bir husus da, risk sermayesi ile mudârebe arasında kurulan benzerlikler (s. 28). Bir ölçüde benzerlik arz etse bile, tarihî kökenleri ve uygulama alanları açısından bunun tahkik edilmesi gerekmektedir. Ayrıntılı tahliller yapılmadan ulaşılacak sonuçların yanıltıcı olması ihtimal dahilindedir.

Burada para vakıfları ile ilgili tespitler konusuna da değinmek gerekir. Eserde para vakıfları tarafından yapılan mudârebe uygulamasına örnek verilmiş (s. 96), ancak bununla ilgili mudârebeye verilen malın vakfa aidiyeti konusunda bazı şüpheler serdedilmiştir. Buna rağmen, aynı sayfada Yeniçeriler'e ait orta sandıklarının mudârebe ile para işletmeyi istikrarlı bir şekilde sürdürdükleri şeklindeki tespit çelişkili gözükmemektedir. Az sayıda örneği bulunsa bile, para vakıflarının işletilmesinde, mudârebe gibi riskin paylaştığı bir uygulamadan ziyade, vakfa garantili bir getiri sağlayan muamele-i şer'iyeye, bey' bi'l-vefâ, bey' li'l-istiğlal gibi uygulamalar tercih edilmiştir. Nitekim, eserin sonuç bölümünde de (s. 263) Yeniçeriler'in orta sandıkları için mudârebe uygulamasının nadir olduğundan bahsedilmektedir.

Mudârebenin Osmanlı öncesi yaygın bir uygulama alanına sahip olduğu bilinmektedir. Ancak, Osmanlı uygulaması ile ilgili ayrıntılı bir çalışmanın mevcut olmayışı,

bu konuda spekülâtif değerlendirmelerin yapılmasına yol açmaktaydı. Galata sicillerinden hareketle ortaya konulan bu eserle, mudârebenin Osmanlı ticarî hayatında yaygın bir şekilde uygulandığı, Müslümanlar kadar Zimmiler tarafından da bilinip tatbik edildiği tespiti yapılmaktadır. Dolayısıyla, Osmanlı tatbikatı ile ilgili değerlendirmeler, bu çalışmayla spekülâtif olmaktan çıkarak verilere dayalı bir mahiyet kazanmaktadır. Yapılan tespitlere göre, (s. 262-263) vezir, müderris, asker, hatta kadınlara kadar toplumun her kesiminden insanın mudârebe ortaklığına katıldığı görülmektedir. Bu da uygulamanın yaygınlığını göstermesi açısından önemlidir.

Eserde sadece Galata sicilleri ile yetinilmeyerek daha ayrıntılı bir veri tabanına ulaşmaya çalışıldığı da görülmektedir (bkz. ekler kısmı). Şer'iyye sicillerinin araştırmacılar için ayrıntılı verilere ulaşma bakımından kullanıma pek elverişli durumda bulunmayışı dikkate alındığında Galata dışındaki diğer mahkemelere ait sicillerden referanslar kullanılması önemli bir katkı oluşturmaktadır.

Yine yazarın tespitlerine göre, mudârebe konusunda önceki dönemlerde görülen tartışmalar neticesinde mudârebe uygulaması belli bir olgunluğa ulaştığından Osmanlı uygulamasında konunun hukukî yönü ile alâkalı tartışmalara fazlaca rastlanmamıştır. Eserden, mudârebeye verilen sermayenin genellikle para olduğu ve bunun da kişilerin küçük ve orta büyüklükteki tasarruflarından oluştuğu görülmektedir. Yine verilen örneklerden mudâriblerin ağırlıklı olarak gemi reislerinden oluştuğu anlaşılmaktadır. Bu da mudârebe usulünün daha çok deniz yoluyla yapılan ticaretin finansmanında tercih edilen bir uygulama olduğunu göstermektedir. Mamafih, burada Galata örneğinin deniz ticareti ile bağlantısı düşünüldüğünde bunun böyle olması normaldir. Farklı bölgelerle ilgili yapılacak araştırmalarda kervan ticareti gibi farklı yollarla yapılan ticarî faaliyetlerin finansmanı konusunda da mudârebe örneklerinin bulunması muhtemeldir.

Ulaşılan malzeme açısından bakıldığında eser yeni ve orijinal bilgiler içermekte ve konuyla ilgili teorik bilgilerimizin ana hatlarıyla uygulamaya da yansıdığını ve mudârebe akdinin Osmanlı ticarî hayatında yaygın bir şekilde uygulandığını göstermesi bakımından önemli bir katkı oluşturmaktadır. Ancak, bu katkı eserin planına yeterince yansımadağı gibi, metin içinde de uygulamayla ilgili örnek ve tesbitler teorik tartışmalar arasında ikinci planda kalmakta, dokuz bölüm başlığından sadece birinde Osmanlı ticarî hayatına atıf yapılmaktadır. Bu durum, eserin nüvesini müellifin doktora tezinin teşkil etmesi ve bir tezde aranan asgarî bazı şekil şartlarını gerçekleştirme kaygısından kaynaklanması açısından bir ölçüde mazur görülebilir. Ama en azından malzemenin kitabın yayını safhasında ulaşılan belgelerden hareketle oluşturulacak bir çerçevede sunulması, ulaşılan sonuçların daha net ifade edilebilmesine imkân sağlayabilirdi. Buna rağmen eserin, mudârebenin yanında İslâm ticaret hukukunun diğer uygulamaları konusunda yapılacak araştırmalarda hem iktisat hem de hukuk tarihi araştırmaları için örnek olması açısından önemli bir çalışma olduğunu söyleyebiliriz.

Tahsin Özcan